

Wolność uzewnętrzniania wyznania poprzez ubiór w odniesieniu do muzułmanów w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

JEL classification: K190

Słowa kluczowe: islam, orzecznictwo ETPCz, strój muzułmanki, hidżab

Keywords: islam, case law, The European Court of Human Rights, freedom of religion, hijab, muslim women

Abstrakt: Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu wielokrotnie zajmował się sprawami, których przedmiotem była obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej. Sprawy te w głównej mierze dotyczyły wkroczenia państwa w sferę uzewnętrzniania wyznania poprzez noszenie w miejscu publicznym symboli religijnych — przy czym najczęściej chodziło o chusty muzułmańskie. Szczególnie interesujące okazuje się orzecznictwo wobec Francji, która w 2004 r. zakazała noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych. Związane z nią jest również najnowsze orzecznictwo Trybunału, który 1 lipca 2014 r. — odnosząc się do wprowadzonej w 2010 r. we Francji ustawy zakazującej zasłaniania twarzy w miejscach publicznych — orzekł, iż wspomniana regulacja jest zgodna z Konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności i nie narusza wyrażonych w niej wolności.

The issue of externalizing religion through clothing style in the European Court of Human Rights adjudications

Abstract: The European Court of Human Rights has adjudicated on the cases of the presence of religious symbols in the public space several times. Those cases are strictly related to the issue of externalizing religion through clothing style. The author's examination of this issue is based on analysis of the cases against France, where, since 2004, wearing religious symbols in public schools has been forbidden, and then, in 2010, covering faces in public places was also prohibited. On 1 July 2014 The European Court of Human Rights pronounced that these regulations are consistent with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and do not transgress the freedom of religion.

Kwestia obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej w orzecznictwie ETPCz

W swojej historii Europejski Trybunał Praw Człowieka¹ w Strasburgu już kilkakrotnie zajmował się sprawami, których przedmiotem była obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej. Można tu wyróżnić dwie sytuacje, których dotyczyło orzecznictwo. Po pierwsze, dyskurs związany był z możliwością ograniczenia obecności symboli wynikającej z osobistej decyzji jednostek na podstawie art. 9 ust. 2 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności². Po drugie, chodziło o kwestię naruszenia przez państwo art. 9 ust. 1 Konwencji chroniącego wolność myśli, sumienia i wyznania, który stanowi³:

Art. 9 ust. 1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Jednolita linia orzecznicza ETPCz w odniesieniu do uzewnętrzniania wyznania poprzez ubiór w przestrzeni publicznej

Wolność myśli, sumienia i wyznania odnosi się do sfery przeżyć osobistych jednostki. Obejmuje ona, zgodnie z art. 9 ust. 1 Konwencji, swobodę przyjmowania, posiadania, jak też zmiany wyznania czy przekonań. Jednakże natura ludzka często skłania człowieka do wyrażania tych przekonań światopoglądowych czy religijnych, w szczególności, przez działania zewnętrzne⁴. W związku z tym również przeżycia wewnętrzne jednostki, manifestowane jednak na zewnątrz, podlegają ochronie Konwencji, zarówno w wymiarze kolektywnym, jak i indywidualnym, prywatnym oraz publicznym. Ze względu na różnorodne przejawy uzewnętrzniania przekonań i wyznania Konwencja tylko przykładowo⁵ wymienia ich formy: uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne⁶.

¹ Dalej jako Trybunał.

² (Dz.U. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.); dalej jako Konwencja.

³ M. Hucal, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012, s. 104–105.

⁴ M. Piechowiak, *Wolność religijna — aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995, nr 3, s. 18.

⁵ W treści Konwencji znajduje się katalog otwarty, dopuszczający możliwość występowania innych form ekspresji przekonań czy wyznania.

⁶ K. Warchołowska, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 18.

Zakres aspektu praktykowania danej wiary jest najszerszy spośród pozostałych, wprost wymienionych, a z punktu widzenia podejmowanego tematu wydaje się najistotniejszy. Co jednak należy podkreślić, nie każde zachowanie, nawet wyraźnie powiązane z przekonaniem czy wyznaniem, będzie stanowić ich praktykowanie w rozumieniu przyjętym przez art. 9 ust. 1 Konwencji. Aby móc je zaliczyć do tej kategorii, konieczne jest wskazanie granicznych kryteriów, a mianowicie:

- Czy analizowane działanie było bezpośrednim wyrażaniem przekonań lub wyznania?
- Czy wyznanie ustanawia moralną powinność takiego konkretnego zachowania się?
- Czy dane działanie stanowiło przyjętą w ramach wyznania formę jego praktykowania?

Można się więc zgodzić, że na podstawie tak przyjętej definicji praktykowania wyznania sposób ubierania się jako przejaw ekspresji wiary muzułmańskiej mieści się w jego granicach⁷. Jest to jednak wąskie, raczej rygorystyczne i ograniczone ujęcie.

W kontekście pierwszej sytuacji, której dotyczyło orzecznictwo Trybunału, czyli wkraczania państwa w sferę uzewnętrzniania wyznania poprzez noszenie w miejscu publicznym symboli religijnych, należy wymienić kilka spraw.

Pierwsza decyzja została wydana w sprawie *Karaduman v. Turkey*⁸ w związku z odmową wydania studentce dyplomu ukończenia studiów, gdy ta nie dopełniła obowiązku dostarczenia zdjęcia bez nakrycia głowy. Komisja nie stwierdziła jednak naruszenia wolności religijnej, argumentując, iż w trakcie studiów (nie wykazywała tego skarga) studentka nie była zmuszana do podporządkowywania się zasadom dotyczącym ubioru, a dostarczenie zdjęcia bez nakrycia głowy miało posłużyć jedynie celom identyfikacyjnym⁹.

„Kwestia chusty” była też rozpatrywana w sprawie *Dahlab v. Switzerland*¹⁰ z 2001 r. Obywatelka Szwajcarii, konwertytka, pracując jako nauczycielka z małymi dziećmi (od 4 do 8 lat) w szkole podstawowej, zdecydowała się na noszenie chusty muzułmańskiej. Powołując się na zapis w regulaminie placówki, iż „zabronione jest posługiwanie się środkami identyfikacji narzucanymi przez nauczyciela uczniom”, władze szkoły nakazały jej zdjęcie chusty, co zostało następnie podtrzymane przez nadrzędne władze administracyjne, a dalej przez sąd. Trybunał zdecydował, iż złożona przez Lucię Dahlab skarga nie wskazuje

⁷ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, Warszawa 2010, s. 10.

⁸ *Karaduman v. Turkey*, skarga nr 16278/90, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 3 maja 1993 r.

⁹ I. Kamiński, *Islam przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] *Przez kulturę i cywilizację. Pamięci Profesora Andrzeja Flisa*, A. Kowalska, A. Mrozek, A. Świerczowska, M. Teiperska-Kłasińska (red.), „Estetyka i Krytyka” 2011, nr 23, s. 232.

¹⁰ *Dahlab v. Switzerland*, skarga nr 42393/98, orzeczenie Izby z dnia 15.02.2001 r.

na naruszenie Konwencji, jednocześnie chusta muzułmańska została w jego decyzji określona jako „silny symbol zewnętrzny” (*a powerful external symbol*). Zdaniem Trybunału w środowisku pracy skarżącej może on mieć wpływ na dzieci, wywołując „skutek prozelityczny”. Trybunał zarazem uznał wspomniany skutek za negatywny, gdyż, jego zdaniem, noszenie chusty jest trudne do pogodzenia „z przekazem tolerancji, poszanowania innych, a zwłaszcza równości i niedyskryminacji, który wszyscy nauczyciele w demokratycznym społeczeństwie muszą dostarczyć swoim uczniom”. W tym przypadku ingerencja miała na celu ochronę praw i swobód osób trzecich (oddziaływanie symbolami religijnymi na dzieci) — nawet mimo braku sprzeciwu rodziców, co zresztą Trybunał zaakceptował¹¹. Symbol ten, przez to że jest widoczny oraz łatwo można go połączyć z konkretną religią, wywołuje efekt, który zmusza inne osoby do przyjęcia określonych poglądów, np. może prowadzić do konfliktu wartości¹².

Sprawa *Leyla Şahin v. Turkey*¹³ związana jest z wypracowaniem przez Trybunał pewnego standardu w odniesieniu do krajowego zakazu noszenia chusty. W przytoczonej sprawie skargę wniosła studentka medycyny, która przez pierwsze cztery lata studiów nosiła chustę, natomiast w trakcie piątego roku władze uczelni wydały okólnik, który tego zabronił. W rezultacie studentka, nie podporządkowując się zakazowi, nie została dopuszczona do egzaminów, czego następstwem było ukaranie jej naganą i zawieszenie w prawach studenta. Trybunał orzekł, że nie doszło jednak do naruszenia Konwencji, zauważając jednocześnie, iż Turcja jako państwo świeckie¹⁴ ma stanowić gwarancję braku presji kierowanej w stosunku do osób niepraktykujących dominującej w tym kraju religii lub odmiennego wyznania¹⁵. W tym miejscu warto wspomnieć o art. 17 tureckiej ustawy z dnia 25 stycznia 1990 r. o szkolnictwie wyższym: „ubiór noszony na uczelniach wyższych jest dowolny, o ile nie narusza obowiązującego prawa”.

Przepis ten został rok później doprecyzowany przez turecki Sąd Konstytucyjny, który stwierdził, że ze względu na zasadę świeckości nie oznacza to prawa do noszenia chusty muzułmańskiej¹⁶. Leyla Şahin nie kwestionowała jednak legitymacji celu wprowadzonej przez Turcję regulacji, za którą ta przyjęła ochronę laickości

¹¹ I. Kamiński, *op. cit.*, s. 232.

¹² M. Hucal, *op. cit.*, s. 105.

¹³ Sprawa rozpatrywana była przez Trybunał dwukrotnie — jako Izba oraz Wielka Izba; *Leyla Şahin v. Turkey*, skarga nr 44774/98, orzeczenie Izby z dnia 29.06.2004 r.; orzeczenie Wielkiej Izby z dnia 10.11.2005 r.

¹⁴ Stanowi o tym art. 2 Konstytucji Republiki Tureckiej: „Republika Turecka jest demokratycznym, laickim i socjalnym państwem prawnym, opartym na zasadach pokoju publicznego, solidarności narodowej i sprawiedliwości, szanującym prawa człowieka; wiernym wyrażonej przez Atatürka zasadzie nacjonalizmu i opierającym się na fundamentalnych zasadach zawartych w Preambule” (W. Staśkiewicz, K. Gralak (red.), *Konstytucja Republiki Tureckiej*, Warszawa 2013, s. 55).

¹⁵ I. Kamiński, *op. cit.*, s. 233.

¹⁶ *Leyla Şahin v. Turkey*, § 29, cyt. za: M. Hucal, *op. cit.*, s. 107.

państwa, neutralności uniwersytetów i innych osób, ale stwierdziła, iż zastosowane środki prawne są nieproporcjonalne. Rząd turecki bronił swojego stanowiska stwierdzeniem, że zakaz ten dotyczy tylko terenu Uniwersytetu i jest on tam wymagany także ze względu na charakter studiów medycznych¹⁷. Trybunał jednomyślnie orzekł, iż Turcja nie dopuściła się naruszenia Konwencji, przypominając iż rola państwa w społeczeństwie demokratycznym ma polegać na godzeniu interesów różnych grup, a ze względu na subsydiarność systemu ochrony konwencyjnej wskazał, że to władze krajowe są bardziej właściwe do oceny zasadności wkroczenia w prawa i wolności, dodatkowo:

uniwersytety mogą regulować manifestację rytów i symboli religijnych poprzez wprowadzanie ograniczeń co do miejsca oraz sposobu, w jakich są eksponowane w celu zapewnienia pokojowego współistnienia między studentami różnych religii, tak ze względu na ochronę porządku publicznego, jak również ze względu na przekonania innych¹⁸.

Wyrok w sprawie Şahin podkreślił jednocześnie, iż krąg i rodzaj osób, które mają być konfrontowane z chustą, nie jest wcale ważny, a wątek w sprawie Dahlab dotyczący młodego wieku dzieci nie miał na celu wyznaczenia granic obszaru, gdzie obecność chusty będzie dozwolona, a ingerencja władz uzasadniona¹⁹.

Wyrazistość oraz oddziaływanie na innych — cechy dominujące w orzeczeniach Trybunału — powiązane są z treścią symbolu, negatywnym przekazem związanym z chustą muzułmańską, która w podstawowy sposób ma wskazywać na nierówne traktowanie kobiet, będąc szczególnie widocznym przejawem dyskryminacji, ale nie jedynym. Taka perspektywa, jak podkreśla I. Kamiński, nieustannie towarzyszy orzeczeniom Trybunału, jednakże nie została uznana za centralną. Następstwem takiego stanowiska może być wytworzenie się obowiązku po stronie państwa, który wiązałby się z koniecznością zakazania noszenia chusty we wszystkich miejscach zarówno publicznych, jak i prywatnych²⁰. Jak odmiennie zauważyła Françoise Tulkens, belgijska sędzia, podporządkowanie kobiety mężczyźnie nie jest wpisane w symbolikę chusty, a w samym orzeczeniu Trybunału zabrakło analizy opinii tych kobiet, które podjęły decyzję o noszeniu chusty dobrowolnie. Jak podkreśla sędzia, zamiast podmiotowego prawa do niedyskryminacji powstał nakaz porzucania praktyk, które realizowane są niejednokrotnie z własnej woli²¹.

Wobec faktu, iż Francja jest jednym z sygnatariuszy Konwencji, pojawiły się skargi przeciwko niej w kontekście naruszenia art. 9 Konwencji. Pierwsza z nich to: *Dogru v. France*²² oraz bliźniacza *Kervanci v. France*²³. Występujące w sprawie

¹⁷ *Leyla Şahin v. Turkey*, § 89 i 95, cyt. za: M. Hucal, *op. cit.*, s. 108.

¹⁸ *Leyla Şahin v. Turkey*, § 99, cyt. za: M. Hucal, *op. cit.*, s. 109.

¹⁹ I. Kamiński, *op. cit.*, s. 233.

²⁰ *Ibidem*, s. 235.

²¹ *Ibidem*, s. 234.

²² *Dogru v. France*, skarga nr 27058/05, orzeczenie Izby z dnia 4.12.2008 r.

²³ *Kervanci v. France*, skarga nr 31645/04, orzeczenie Izby z dnia 4.12.2008 r.

uczennice rozpoczęły naukę w szkole we Fleurs, do której rok później zaczęły chodzić w chustach muzułmańskich i pomimo licznych upomnień nauczyciela nie chciały ich zdejmować podczas lekcji wychowania fizycznego. W rezultacie obie dziewczyny decyzją komisji dyscyplinarnej zostały wydalone ze szkoły za naruszenie obowiązku pracowitości i brak aktywności na zajęciach sportowych. Zarówno specjalny zespół odwoławczy w Caen, jak i sądy krajowe rozpatrujące odwołanie podtrzymały decyzję władz szkoły. Również Trybunał przychylił się do stanowiska pozwanej Francji, uzasadniając, iż ograniczenie uzewnętrzniania wyznania miało na celu zachowanie laickości w przestrzeni szkolnictwa publicznego, oddalając skargę²⁴. Ponadto Trybunał przypomniał, iż Republika Francuska swoją tożsamość opiera przede wszystkim na zasadzie świeckości, której podstawy zawarte są już w Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r.²⁵, następnie znalazła się również w ustawach o szkolnictwie podstawowym z lat 1882 i 1886²⁶, a także widoczny jest jej wydźwięk w ustawie o rozdziale Kościoła od państwa z dnia 9 grudnia 1905 r. Dalej, w okresie powojennym, wyrazem jej funkcjonowania była preambuła Konstytucji z 1946 r.²⁷, co następnie zostało ugruntowane w art. 1 Konstytucji²⁸ z roku 1958²⁹. Francja argumentowała, iż jej działanie jest podyktowane ochroną praw i wolności osób trzecich — na co Trybunał też przystał — oraz ochroną zdrowia i bezpieczeństwa w szkołach — co podważyła skarżąca, zarzucając brak naukowych podstaw do takich stwierdzeń. Trybunał w orzeczeniu stwierdził, niewątpliwie odwołując się do sprawy *Leyla Şahin v. Turcja*, że państwo może ograniczać obecność symboli religijnych w miejscach publicznych:

w społeczeństwie demokratycznym, gdzie współżyje kilka religii w tym samym społeczeństwie, może istnieć potrzeba wprowadzenia ograniczeń w zakresie tej wolności w związku z potrzebą pogodzenia interesów różnych grup oraz zapewnienia tego, aby prawa wszystkich były respektowane³⁰.

²⁴ M. Madej, Z. Pasek, *Kulturowe i prawne aspekty kontrowersji wokół chusty muzułmańskiej we Francji*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 15, 2012, s. 207–211.

²⁵ Art. 10 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r.: „Nikt nie powinien być niepokojony z powodu swoich przekonań, także religijnych, pod warunkiem że ich wyrażanie nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego na podstawie ustawy” (Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html>, dostęp: 2.02.2015).

²⁶ Ustawy te wprowadziły obowiązkową szkołę podstawową — publiczną i laicką.

²⁷ Preambuła Konstytucji Republiki Francuskiej z 1946 r.: „[...] Organizacja nauczania publicznego, bezpłatnego i świeckiego wszystkich szczebli jest obowiązkiem państwa” (Konstytucja Republiki Francuskiej z 1946 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-19.html>, dostęp: 2.02.2015).

²⁸ Art. 1: „Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną. Zapewnia ona równość wobec prawa wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania. Jej organizacja jest zdecentralizowana” (Konstytucja Republiki Francuskiej z 1958 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja.html>, dostęp: 2.02.2015).

²⁹ M. Hucał, *op. cit.*, s. 112–113.

³⁰ *Dogru v. France*, § 60, cyt. za: M. Hucał, *op. cit.*, s. 114.

Konsekwencją sytuacji prawnej, jaka nastąpiła po wejściu w życie francuskiej ustawy z dnia 15 marca 2004 r. zakazującej noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych, było wydanie przez Trybunał 30 czerwca 2009 r. decyzji o oczywistej niedopuszczalności sześciu skarg, do których odrzucenia przyczyniło się rozstrzygnięcie w sprawie *Dogru v. France*. Te skargi to: *Aktas v. France*³¹, *Bayrak v. France*³², *Gamaleddyn v. France*³³, *Ghazal v. France*³⁴, *J. Singh v. France*³⁵ i *R. Singh v. France*³⁶. Skarżący uczniowie nosili — w czterech przypadkach — chusty muzułmańskie oraz w pozostałych dwóch — turbany sikhijskie, a w związku z odmową zaprzestania ich noszenia i po okresie bezskutecznych prób nawiązania dialogu z ich rodzicami zostali wyrzuceni ze szkoły, jednak naukę kontynuowali w trybie korespondencyjnym³⁷. Trybunał wskazał, iż państwo dobrze wykonało swój obowiązek, organizując naukę w placówkach publicznych zapewniających neutralność, a sami uczniowie mogli kontynuować edukację w formie korespondencyjnej³⁸, tak więc zastosowane rozwiązanie spełniało wymogi proporcjonalności. Jednocześnie Trybunał uznał działanie państwa za zasadne, gdyż miało ono na celu ochronę zarówno osób trzecich, jak i porządku publicznego³⁹. W tych sprawach istotne było zdecydowanie o zgodności z Konwencją zakazu, który dotyczy symboliki religijnej generalnie, a nie konkretnego symbolu ze względu na jego treść⁴⁰. Analiza dokonana przez Trybunał dotyczyła tylko zamiaru, który skłania daną osobę do noszenia symbolu, tj. czy przypisuje mu znaczenie religijne oraz tego, jak takie zachowanie jest postrzegane przez innych, a więc w rezultacie, jaki ma ono wpływ na społeczeństwo i co może w konsekwencji spowodować⁴¹. W tym miejscu warto podkreślić, iż do tej pory represje regulacji ustawowych dotyczyły tylko osób płci żeńskiej, natomiast w tym orzeczeniu po raz pierwszy skierowane zostały także do chłopców sikhów⁴².

Względy bezpieczeństwa — a nie jak w omawianych wcześniej sprawach neutralność instytucji oświatowych — były powodem decyzji Trybunału w 2010 r.

³¹ *Aktas v. France*, skarga nr 43563/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³² *Bayrak v. France*, skarga nr 14308/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³³ *Gamaleddyn v. France*, skarga nr 18527/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³⁴ *Ghazal v. France*, skarga nr 29134/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³⁵ *J. Singh v. France*, skarga nr 25463/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³⁶ *R. Singh v. France*, skarga nr 27561/08, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 30.06.2009 r.

³⁷ M. Hucal, *op. cit.*, s. 115–116.

³⁸ J. Bartoszewicz, *Zakaz zasłaniania twarzy a prawo do uzewnętrzniania wyznania*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne” 2, Olsztyn 2011, s. 14.

³⁹ M. Hucal, *op. cit.*, s. 116.

⁴⁰ I. Kamiński, *op. cit.*, s. 235.

⁴¹ J. Falski, *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 14, 2011, s. 94–95.

⁴² I. Chouder, Ch. Delphy, P. Tévanian, *Ustawa skierowana przeciwko kobietom*, [w:] *Czarna księga kobiet*, Warszawa 2007, s. 337.

o niedopuszczalności skargi w sprawie *El Morsli v. France*⁴³. Skarżącej nie została wydana wiza, kiedy to w konsulacie generalnym Francji w Marrakeszu odmówiła okazania twarzy męskiemu pracownikowi w celu weryfikacji tożsamości. Trybunał wskazał, iż w tym przypadku konieczność zapewnienia bezpieczeństwa publicznego stanowiła wystarczające uzasadnienie do działania⁴⁴. Ponadto do ograniczenia wolności skarżącej doszło na bardzo krótki okres, tak więc był to wymóg, który mieścił się w granicach zasady proporcjonalności⁴⁵.

Mimo i tak jednolitej linii orzeczniczej Trybunału za krok milowy ugruntowujący podejście do kolejnego problemu, jaki zaczął ujawniać się wraz z rosnącą liczbą imigrantów muzułmańskich osiedlających się na terenie Europy⁴⁶, mianowicie zasłaniania przez muzułmanki twarzy za pomocą *nikabu*⁴⁷, należy uznać orzeczenie Trybunału z dnia 1 lipca 2014 r., w którym ustosunkował się on do wprowadzonej we Francji ustawy o zakazie zakrywania twarzy w miejscach publicznych z 11 października 2010 r.⁴⁸, uznając ją za zgodną z wolnością wyznania chronioną przez art. 9 ust. 1 Konwencji, jednocześnie stanowiącą dopuszczalne ograniczenie wynikające z art. 9 ust. 2 Konwencji, konieczne ze względu na interes spójności społecznej⁴⁹. Wspomniane orzeczenie zapadło w toku sprawy *S.A.S. v. France*, gdzie obywatelka Francji, muzułmanka, w złożonej skardze wskazała,

⁴³ *El Morsli v. France*, skarga nr 15585/06, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 4.03.2008 r.

⁴⁴ J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 14.

⁴⁵ M. Hucal, *op. cit.*, s. 112.

⁴⁶ Liczba muzułmanów zamieszkujących obecnie kraje europejskie jest trudna do określenia ze względu na rosnącą liczbę nielegalnych imigrantów, specyfikę spisów powszechnych (nie we wszystkich zawarte jest pytanie o wyznanie) oraz fakt, że teoretycznie tymczasowo mogą w nich przebywać studenci pochodzący z krajów muzułmańskich. Dostępne dane wskazują na liczbę oscylującą w granicach 40 mln, jednak nie są to dane aktualne. Niezmiennie od lat krajem, w którym przebywa największa populacja mniejszości muzułmańskiej, jest Francja — w zależności od źródła podaje się, że jest to od 4 do 6,5 mln osób (Por. *facts about the Muslim population in Europe*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>, dostęp: 2.02.2015).

⁴⁷ Rodzaj chusty muzułmańskiej w postaci czarnej zasłony ze szczeliną na wysokości oczu, która przywędrowała do Europy w latach 30. ubiegłego wieku z Arabii Saudyjskiej za sprawą salafitów.

⁴⁸ Francja jest pierwszym europejskim krajem, w którym został wprowadzony zakaz zakrywania twarzy w miejscach publicznych. Podobne regulacje ustawowe wprowadził także parlament belgijski. Za przykładem tych krajów podobne regulacje zostały wprowadzone lokalnie we Włoszech oraz w niektórych miastach Hiszpanii. Państwa, które skutecznie opierają się trendowi wprowadzania tych regulacji to przede wszystkim Wielka Brytania, Norwegia oraz Szwecja — gdzie przyzwolono na noszenie hidżabu przez policjantki — ale także Szwajcaria, która wbrew temu, iż we włoskojęzycznym kantonie Ticino, gdzie w wyniku referendum została przegłosowana propozycja wprowadzenia przedmiotowego zakazu, do tej pory uchyla się od jego zatwierdzenia przez narodowy parlament, motywując to kwestiami gospodarczymi.

⁴⁹ *French ban on the wearing in public of clothing designed to conceal one's face does not breach the Convention*, <http://hudoc.echr.coe.int/webservices/content/pdf/003-4809142-5861661>, (dostęp: 2.02.2015).

iz nosi *nikab* — zarówno w miejscach publicznych, jak i w przestrzeni prywatnej, jednak niesystematycznie — wyłącznie z religijnych, kulturowych, jak też osobistych przekonań. Skarżąca dodatkowo podkreślała, że ani jej mąż, ani ktokolwiek z jej najbliższej rodziny nigdy nie wywierał na niej presji do takiej formy uzewnętrzniania wyznania. Stwierdziła też, iż jej zachowanie nie ma na celu obrażania innych i lekceważenia zasady laickości Francji, lecz jedynie zachowanie spokoju wewnętrznego, co w związku z wprowadzoną ustawą, zakazującą zakrywania twarzy w miejscach publicznych, nie jest możliwe⁵⁰.

Biorąc pod uwagę przytoczone sprawy, należy stwierdzić, iż w dotychczasowej praktyce orzeczniczej Trybunału nie dopatrzono się naruszenia wolności myśli, sumienia i wyznania w rozpatrywanych sprawach. Ograniczenia w uzewnętrznianiu wyznania poprzez ubiór zostały uznane za dopuszczalne na podstawie art. 9 ust. 2 Konwencji⁵¹. W przypadku orzeczeń dotyczących Francji widoczna jest tendencja orzecznicza ukierunkowana na zapewnienie ochrony neutralności światopoglądowej państwa⁵², jednocześnie wydaje się, iż linia orzecznicza w sprawach dotyczących zakazu noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych jest już dostatecznie ugruntowana⁵³. W związku z orzeczeniem Trybunału, w którym ustosunkował się on do wprowadzonego we Francji zakazu zasłaniania twarzy w miejscach publicznych, kolejne kraje europejskie, prowadzące do tej pory zaledwie debatę polityczną i społeczną skierowaną na wprowadzenie podobnego zakazu do krajowego ustawodawstwa, dostały konkretne narzędzie umożliwiające im zakazanie tego zwyczaju na gruncie prawnym. Jednakże należałoby zwrócić uwagę, iż we francuskiej ustawie, do której odniósł się Trybunał, brak jakichkolwiek przesłanek warunkujących karalność kobiet zasłaniających twarz w miejscach publicznych. Wynika z tego, iż już samo pojawienie się muzułmanki w przestrzeni publicznej jest równoznaczne z naruszeniem porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli, gdyż to te dwie wartości wymienia się najczęściej, argumentując zasadność wprowadzania zakazu. Oczywiście należy się zgodzić, iż może stanowić to przesłankę do jego wprowadzenia, jednak tylko w takiej sytuacji, kiedy faktycznie mamy do czynienia z zagrożeniem czy naruszeniem porządku publicznego. W innym przypadku doprowadzi to raczej do odseparowania i odizolowania tych osób, dla których noszenie zasłon twarzy jest integralne z praktykowanym przez nich wyznaniem⁵⁴. Z drugiej jednak strony należałoby zwrócić uwagę także na te osoby, które funkcjonowanie tego zwyczaju kojarzą z zagrożeniem własnej osoby i naruszeniem

⁵⁰ *S.A.S. v. France*, skarga nr 43835/11, decyzja o dopuszczalności skargi z dnia 23.05.2013 r.

⁵¹ J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 7 i 13.

⁵² M. Madej, Z. Pasek, *op. cit.*, s. 192.

⁵³ M. Hucał, *op. cit.*, s. 116; J. Falski, *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 9, s. 62.

⁵⁴ J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 15–16.

bezpieczeństwa publicznego, pomijając jego wymiar duchowy czy religijny. Może to być spowodowane tym, że w kulturze europejskiej zasłanianie twarzy często kojarzone jest z chęcią ukrycia czyjejs tożsamości czy wizerunku, niezadko w celu popełnienia przestępstwa. Należałoby się zastanowić, która z wartości — komfort obywateli czy otwartość i tolerancja w stosunku do innych — powinna być uznawana za wartość priorytetową.

Praktyka orzecznicza ETPCz a działania Komitetu Praw Człowieka ONZ

Trybunałowi zarzuca się także, że wobec wejścia w życie ustawy zakazującej noszenia symboli religijnych we Francji nie dokonał on analizy jej zgodności z art. 9 Konwencji, a w podejmowanych sprawach — już po zmianie stanu prawnego — ograniczył się jedynie do powtórzenia argumentów znanych z orzeczeń *Dogru v. France* i *Kervanci v. France*. Zaskakujące jest również częste odwoływanie się w orzeczeniach dotyczących Francji do sprawy *Leyla Şahin v. Turkey*, gdyż jak się podkreśla w doktrynie, mimo iż konstytucja obu tych państw wskazuje na obowiązywanie zasady laickości, to sytuacja społeczna i wyznaniowa jest w nich zgoła odmienna⁵⁵.

Na koniec warto również zwrócić uwagę na fakt, iż działania polegające na ograniczaniu wolności do uzewnętrzniania swojego wyznania poprzez ubiór zupełnie odmiennie oceniane są w międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka. Są one bowiem kwalifikowane jako sprzeczne z art. 18 § 2 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Przykładowo, w sprawie *Raihon Hudoyberganowa v. Uzbekistan*⁵⁶ Komitet Praw Człowieka ONZ uznał, iż działania uczelni, która zmuszała uczennicę do zdejmowania na jej terenie chusty muzułmańskiej, są naruszeniem wolności religijnej⁵⁷. Wobec tak odmiennych stanowisk Trybunału i Komitetu Praw Człowieka ONZ nie będzie nadużyciem stwierdzenie, iż stanowisko co do zakresu ograniczania wolności uzewnętrzniania wyznania poprzez ubiór nie jest jeszcze ostatecznie określone, jednakże w większości przypadków dąży się raczej do jej ograniczania.

Bibliografia

- Bartoszewicz J., *Zakaz zasłaniania twarzy a prawo do uzewnętrzniania wyznania*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2, Olsztyn 2011.
 Chouder I., Delphy Ch., Tévanian P., *Ustawa skierowana przeciwko kobietom*, [w:] *Czarna księga kobiet*, Warszawa 2007.
 Falski J., *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 9.

⁵⁵ J. Falski, *Europejskie kryteria...*, s. 106–107.

⁵⁶ *Raihon Hudoyberganowa v. Uzbekistan*, skarga nr 931/00, orzeczenie z dnia 5.11.2004 r.

⁵⁷ J. Falski, *Europejskie kryteria...*, s. 64.

- Falski J., *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 14, 2011.
- Garlicki L., Hofmański P., Wróbel A., *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, Warszawa 2010.
- Hućał M., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012.
- Kamiński I., *Islam przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] *Przez kultury i cywilizacje. Pamięci Profesora Andrzeja Flisa*, A. Kowalska et al. (red.), „Estetyka i Krytyka” 2011, nr 23.
- Madej M., Pasek Z., *Kulturowe i prawne aspekty kontrowersji wokół chusty muzułmańskiej we Francji*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 15, 2012.
- Piechowiak M., *Wolność religijna — aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995, nr 3.
- Staškiewicz W., Gralak K. (red.), *Konstytucja Republiki Tureckiej*, Warszawa 2013.
- Warchołowska K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.

Źródła internetowe

- Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html>, dostęp: 2.02.2015.
- Facts about the Muslim population in Europe*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>, dostęp: 2.02.2015.
- French ban on the wearing in public of clothing designed to conceal one's face does not breach the Convention*, <http://hudoc.echr.coe.int/webservices/content/pdf/003-4809142-5861661>, dostęp: 2.02.2015.
- Konstytucja Republiki Francuskiej z 1946 r.*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-19.html>, dostęp: 2.02.2015.
- Konstytucja Republiki Francuskiej z 1958 r.*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja.html>, dostęp: 2.02.2015.

The issue of externalizing religion through clothing style in the European Court of Human Rights adjudications

Summary

In the current judicial practice of The European Court of Human Rights violations of freedom of thought, conscience and religion in addition to cases of religions externalization has not been pronounced. Restrictions on externalizing religion through clothing style are considered as acceptable practices on the basis of Article 9 paragraph 2 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. According to the cases relating to France, it may be observed that European judiciary aims to ensure the protection of ideological neutrality of the state. It seems that the case law concerning the matters of wearing religious symbols in public schools, is already sufficiently established.